

ज्ञानदीप लावू जगी

पुणे नगर वाचन मंदिर

स्थापना : ७ फेब्रुवारी १९४८

email : pnvm1848@gmail.com

www.punenagarvachan.org

पुस्तकाचे नाव : लोलिंबयजकृत वैद्यावतंस
व त्याचें प्राकृत पद्यरूप भाषांतर
अथवा वैद्यावतंसदर्पण

लेखक : बालकृष्ण दिनकर वैद्य कल्याणकर

प्रकाशक : जावजी दादाजी, मुंबई

प्रकाशन वर्ष : १९९०

मूळ ग्रंथ प्रत : शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे

पुणे नगर वाचन मंदिर

अंकेक्षण (डिजीटायझेशन) प्रकल्प

अंकेक्षण रूपांतर - २०२४

जनार्दन गणेश वालिंबे

श्री

लोळिंबराजकृत वैद्यावतंस

व त्याचें

प्राकृत

प्राकृत कविताबद्ध भाषांतर.

डॉ. व. वा. पोतवार
ग्रंथ संग्रह

शके १८१२-सन १८९०.

हमत २ आणे.

3446

प्राकृत पुस्तकें विक्रीस तयार.

ययातिराजाची कथा.—ही श्रीमहाभारताच्या आदिपर्वांतून महाराष्ट्रभाषेंत लिहिली आहे. ही कथा फार चित्तवेधक असल्यामुळें समग्र वाचल्याखेरीज राहवत नाहीं. किं. १ आ. ट. अर्धा आणा.

कादंबरीकथासार.—बाणभट्ट यांनीं संस्कृतांत रचलेल्या काव्याचें हें गोष्टीच्या रूपानें भाषांतर आहे. ईश्वरावर भरंवसा ठेवून त्याच्या आज्ञा मनोभावानें पाळल्या असतां हजारों संकटें प्राप्त झालीं तरी त्यांचें निरसन होऊन व शेवटीं सुखप्राप्ति होऊन दुर्लभ स्वर्गप्राप्ति होते. परंतु त्या आचरणांत किंचित् उन्माद घडला असतां दुःख कसें प्राप्त होतें, याबद्दल यांत फार मनोहर रीतीनें विवेचन केलें आहे. किं. ३ आ. ट. अर्धा आणा.

वासवदत्ताकथासार.—काश्मीर देशांतील श्रीहर्ष नामक कवीनें रचलेल्या नाटकाचें हें गोष्टीच्या रूपानें भाषांतर आहे. किं. १ आणा, ट. अर्धा आणा.

मुद्राराक्षसकथासार.—मगध देशाचा राजा नंद याच्या मरणोत्तर त्याचा प्रधान राक्षस व चाणक्य यांचें कर्तृत्वपटुत्व यांत निर्दिष्ट केलें असून चाणक्यानें राक्षसास कसें फसविलें याबद्दल संस्कृत नाटक आहे, त्याचें गोष्टीच्या रूपानें हें भाषांतर आहे. इंग्रजीत जिला पॉलिटिक्स ह्मणतात तिचें हें हुबेहूब चित्र आहे. किं. ३ आ. ट. अ. आ.

वेणीबंधन.—हें भट्टनारायणकृत वेणीसंहार नामक नाटकाचें गोष्टीच्या रूपानें भाषांतर आहे. कौरवसभेंत दुःशासनानें द्रौपदीची वेणी हांसडून सोडलेली पाहून ती दुःशासनाच्या रक्तानें माखलेल्या

श्री
लोलिवराजकृत वैद्यावतंस

व

त्याचें प्राकृत पद्यरूप भाषांतर

अथवा

वैद्यावतंसदर्पण.

हैं पुस्तक,

बालकृष्ण दिनकर वैद्य कल्याणकर

यांनीं केलें,

ते

मुंबईत

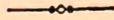
निर्णयसागर छापखान्याचे मालक यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १८९०—शके १८१२.

किंमत २ आणे.

(सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणे नोंदून प्रसिद्ध-
कर्त्यानें सर्व हक्क आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.)

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
अथ शाकवर्गः १		चारें, चारोळी, बोराच्या आढो-	
मंगल वगैरे १		ळींतील मगज आणि करवंद १३	
द्राक्षें ३		जांभूळ आणि कवठ १४	
आंब्याची कोंवळी कैरी आणि		नारळ व त्यांतील पाणी ... १५	
कोय असलेली कैरी व पिक-		शेव आणि अंजीर १६	
लेला आंबा ४		पडवळ, कर्दुलें व वांगें ... १६	
इरसाल आंब्याचा रस... .. ५		कारलें आणि तोंडलें १७	
गोड डाळिंब आणि आंबट डा-		दोडकें (शिरोळें) १८	
ळिंब व बोर ६		कोहळा... .. १९	
नारिंग... .. ७		कांकडी, तौसें, आणि नेपतें ... २०	
रायणें आणि बकुळीचें फळ ... ८		कांदा २०	
कर्मर आणि लकुच ९		चाकवत व चिलघोळ... .. २१	
कागदी लिंबू ९		हरणदोडी २२	
वाळलेली चिच आणि बोर ... १०		पालक, चोच, कडई आणि हर-	
आंवळा... .. ११		भऱ्याची भाजी २२	
जुनी आंवळकाठी, भोंकर आणि		राजघोळ बारीक पानाची घोळ,	
खारिक ११		मोहरी आणि आंबटवेल ... २३	
पिकलेलें केळें, हिरवें केळें आणि		लाक्याची भाजी आणि हतग्याचीं	
रानकेळें १२		फुलें २४	

विषय.	पृष्ठ.
मेथी आणि शेवग्याची भाजी	२५
शेपूची भाजी	२६
सुरण	२६

अथ धान्यवर्गः २

साठे तांदूळ, मूग आणि वाटाणे	२७
चणे आणि तुरी	२७
उडीद, कुहिली आणि कवचबीज	२८
चवळ्या	२९
गहू	२९
तीळ	३०

अथ मांसवर्गः ३

टोणगा, डुकर, तित्तिर, मासे, लावापक्षी आणि चिमण्या	३१
--	----

विषय. पृष्ठ.

अथ क्षीरवर्गः ४

गाईचें दूध	३२
शेळीचें आणि म्हशीचें दूध ...	३४
उंटिणीचें व हत्तिणीचें दूध...	३४
मेंढीचें दूध	३५
घोडीचें आणि खीचें दूध ...	३६
दही	३६
ताक आणि दह्याचें पाणी ...	३७
ताक	३८
लोणी	३९
तूप	३९
ग्रंथकर्त्याची विनंती	४१
ग्रंथसमाप्तीचें मंगळ	४२

प्रस्तावना.

श्रीलिवराज या नांवाचा एक अत्यंत प्रसिद्ध व वरदी वैद्य होऊन गेला, त्यानें वैद्यावतंस ह्या नांवाचा लहानसा व सुंदर एक ग्रंथ रचिला आहे. यांत लोकांमध्ये प्रसिद्ध व हरहमेष खाण्यांत येणारीं जीं फळे, शाका (भाज्या), धान्ये, मासे व स्त्रींचें दूध आणि इतर जनावरांचीं दुग्धे इत्यादि वस्तूंचे गुण संक्षेपानें सांगितले आहेत. ह्यांत निरनिराळ्या वृत्तांचीं पद्ये ९८ आहेत. स्वभावतःच ह्या कवीची वाणी रसाळ आणि त्यांत हा उपयुक्त विषय ह्या योगानें हा ग्रंथ लोकमान्य झाला आहे; परंतु हा संस्कृत भाषेंत असल्यामुळे प्राकृत जनास ह्याचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही. ही अडचण मनांत आणून कैलासवासी कृष्णशास्त्री भाटवडेकर ह्या प्रसिद्ध वैद्यांनीं ह्याचें मराठी भाषांतर केले, तथापि गद्यरूप भाषांतरानें अर्थ मात्र समजण्यास साधन झालें पण गद्यरूप भाषांतर मुखपाठ करण्यास चांगलें उपयोगी पडत नाही, प्रसंगविशेषी भाषणांत श्लोकासारखें आधारभूत ह्मणून दाखवितां येत नाही; सबब ह्याचें मीं पद्यरूप भाषांतर केलें

आहे. हें केवळ शब्दास शब्द किंवा वृत्तास वृत्त असें न करितां व मूळांतील अर्थ बहुधा न जाऊं देतां अनेक प्रकारच्या निरनिराळ्या प्रसिद्ध वृत्तांत हें रचलें आहे. शिवाय भाषा जितकी सोपी उपयोगांत आणवली-तितकी आणूनही ह्यांत राहिलेल्या कठिण शब्दांवर भरपूर टीपा दिल्या आहेत. वैद्यकीचा धंदा कृष्णाच्या सर्व प्राकृत जनांला ह्याचा अत्यंत उपयोग होईल असें मला वाटतें, इतकेंच नव्हे; तर हें सर्व प्राकृत जनांच्या उपयोगीं पडेल अशी माझी उमेद आहे. ही रचना करिते वेळेस कै० कृष्णशास्त्री भाटवडेकर ह्यांनीं केलेल्या भाषांतराचा फार उपयोग झाला सव्व त्यांचे आभार मानून हें वैद्यावतंसदर्पण नांवाचें पद्यरूप भाषांतर लोकांच्या उपयोगीं पडो अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

जून सन }
१८९०. }

वाळकृष्ण दिनकर वैद्य,
पुस्तककर्ता.

श्री
लोलिंबराजकृत वैद्यावतंस

व त्याचें
प्राकृत कविताबद्ध भाषांतर.

मंगल.

अथ शाकवर्गः १.

गीति.

अनुकृतमरकतवर्णा शोभितकर्णा कदंबकुसुमेन ॥
नखमुखमुखरितवीणा मध्येक्षीणाशिवाशिवंकुर्यात् ?

श्लोक. (वसंततिलका.)

शोभे जिची मरकतापरि अंगकांती

श्रोत्रें कदंबसुमनें अति शोभताती ॥

जी वाजवी नखमुखेंकरुनी सुवीणा

ती पार्वती हरिकटी करुं भद्र जाणा ॥ १ ॥

१ मरकत मण्यासारखी. २ अंगाचें तेज. ३ कान. ४ कदंबाच्या पुष्पा-
च्या योगेंकरून. ५ नखाच्या अग्रानें. ६ सिंहकटी. ७ करो. ८ कल्याण.

(२)

श्लोक. (मालिनी.)

हुतवहहुतजंघाजानुमांसप्रभावा-
दधिगतगिरिजायाः स्तन्यपीयूषपानः ॥
रचयति चरकादीन्वीक्ष्य वैद्यावतंसं
कविकुलसुलतानो लाललोलिंबराजः ॥ २ ॥

श्लोक. (सग्धरा.)

मांडी कापूनि मांसा करुनि दहनही भक्तिनें होम केला
त्या योगें योग्य झाला त्रिभुवनिं गिरिजां दुग्ध जो प्राशनाला ॥
पाहूनी सुश्रुताचें चरकमेत तसें गुंफि वैद्यावतंसा
तो हा लोलिंबराजा कविवर करिती नित्य ज्याची प्रशंसा ॥२॥

श्लोक. (रथोद्धता.)

यत्प्रसिद्धमिह वर्तते फलं
शाकमन्यदपि तन्निरूप्यते ॥
अप्रसिद्धकथनं हि निष्फलं
ग्रंथविस्तरभयान्न लिख्यते ॥ ३ ॥

१ पार्वतीचें दूध. २ पिण्याला. ३ नामक ग्रंथकाराचें. ४ चरक ना-
मक ग्रंथकाराचें मत. ५ वैद्यावतंस नांवाच्या ग्रंथास.

(३)

श्लोक. (स्वागता.)

ज्या प्रसिद्ध असती फल शाका
धान्य अन्य गुण सांगत लोका ॥
अप्रसिद्ध कथणें जनिं वांयां
ग्रंथविस्तृतिस मी करुं कां या ॥ ३ ॥

द्राक्षे.

श्लोक. (अनुष्टुप्.)

द्राक्षा साक्षात्सुधा तावन्मधुरा रसपाकयोः ॥
सृष्टमूत्रशकृद्दुर्वी स्निग्धा शुक्रकरी हिमा ॥ ४ ॥

श्लोक.

तुवराक्षिहितामदात्ययानिलपित्तक्षतजक्षयक्षयान् ॥
श्वसनं कसनं ज्वरं तृषं स्वरभेदं मुखतिक्ततां हरेत् ॥५॥

गीति.

द्राक्षा साक्षादमृतचि पाकीं रस मधुर होय निर्माण ॥
जड मलमूर्त्रेविसर्जक थंड तसी स्निग्ध शुक्रकर जाण ॥ ४ ॥

श्लोक. (द्रुतविलंबित.)

तुरटही करि नेत्रहिर्तापहा
पवंन पित्त मदात्यय ताप हा ॥

१ व्यर्थ. २ ग्रंथविस्तारास. ३ परिपाक (पचन) होतेवेळीं. ४ मलमू-
त्रविसर्जन करणारी. ५ धातुवृद्धि करणारी. ६ डोळ्यांच्या हितास. ७ वायु.

श्वसनं कासं तृषा स्वरभेद ती
विरसेता क्षयं दोन्हि निवारती ॥ ९ ॥

पक्क आंब्याची कैरी आणि कोय असलेली
कैरी व पिकलेला आवा.

श्लोक. (मालिनी.)

भवति पवनपित्तासृक्करं बालमात्रं
जनयति कफपित्तेप्यस्थिबंधोपपन्नं ॥
अथ गुरु मधुराम्नं श्लेष्मशुक्रप्रभाकृ-
त्परिणतमनिलघ्नं तुष्टये पुष्टये स्यात् ॥ ६ ॥

श्लोक. (गृथिका.)

वातपित्तकर कैरिच कोंवळी
कोय जींत कफ पित्त उचंबळी ॥
या गुणैकरुनि युक्त असे पहा
अम्लै धर्म सहजीं कळतोच हा ॥ ६ ॥

---

१ दमा. २ खोकला. ३ तहान. ४ तोंडाचा कडूपणा. ५ रक्तक्षय व क्षयरोग हे दोन्ही. ६ आंबटपणाचा.

पक्क आम्रफल जें गुरु गोड तें
शुक्र कांति कफ तुष्टिस जोडतें ॥
तोषवृत्तिकर वात निवारितें
यापरी गुण बरे ऋषिच्या मते ॥ ७ ॥

इरसाल आंब्याचा रस.

श्लोक. (शालिनी.)

हृद्यः स्निग्धो रोचनः सौरभाढ्यो
वैद्यैरित्थं तद्रसः स्तूयमानः ॥
खंडैःखंडैरन्वितो मंडकानां
सार्धं भोक्तुं पंचवक्रः शिवोभूत् ॥ ७ ॥

श्लोक. (वसंततिलका)

तो स्निग्ध हृद्ये रुचिकारि सुगंधयुक्त
येणेचि आम्ररस हो स्तुतियोग्य सूक्तें ॥
मांडे करून तयि युक्तचि भक्षणाला
सोत्कंठ काय शिव पंचमुखी जहाला ॥ ८ ॥

गोड डाळिंब आणि आंबट डाळिंब व बोर.

श्लोक. (स्रग्धरा.)

त्रीन्दोषान्सातिपित्तान्शमयतिमधुरंदाडिमंचामृमुष्णं
किंचित्पित्तावरोधिद्युतिकफपवनौ चोभयं ग्राहि हृद्यं ॥
स्निग्धं लघ्वग्निवृद्धिं रुचिमपि जनयेत्स्वादुकोलाफलंतु
स्निग्धं वातंचपित्तं क्षपयतिचकफं मेदुरंचर्करीति ॥८॥

गीति.

पित्ताधिकत्रिदोषां शमवी स्वगुणेंच गोड दाडिम तें ॥
अम्लरुची असली तर पित्ता नच वाढवी न तें शमतें ॥ ९ ॥

श्लोक. (चामर.)

अम्लै दाडिमोस बोलतात अल्प उष्ण तें
श्लेष्मवात नाशितें तसें मलास बांधतें ॥
गोड अम्लही असो खरेंच हृद्य तें असे
स्निग्ध बोर रुच्य अग्निवृद्धिला करीतसे ॥ १० ॥

१ ज्या त्रिदोषांत पित्ताधिक्य असतें अशा त्रिदोषाला. ७ डाळिंब.
३ आंबट. ४ डाळिंबास. ५ हृदयास आनंददायक. ६ रुचि उत्पन्न
करणारें.

(७)

श्लोक. (अनुष्टुप्.)

वातपित्तघ्नं ह्ये बोर मेदश्लेष्मां करीतसे ॥
लघु आहे असें याला सर्वांनीं वर्णिलें असे ॥ ११ ॥

नारिंग.

श्लोक. (वसंततिलका.)

भक्ताभिलाषजनकं पवनापहारि
बिभ्रद्रसं मधुरमम्लरसं च किञ्चित् ॥
आलिंगितं गुरुतया परिपाकलक्ष्म्या
नारिंगजं फलमुदेति मुदेतिरम्यं ॥ ९ ॥

श्लोक. (इंद्रवंशा.)

नारिंग वांछा करि अन्नभक्षणीं
वाँतारि आहे मधुराम्ल लक्षणी ॥
जेव्हां स्वयें तें परिपक्व होतसे
तेव्हां बहू दृष्टिस सौख्य देतसे ॥ १२ ॥

---

१ वातपित्ताचा नाश करणारें. २ आंगाची कातडी जाड होते, लोकांत चर्बी वाढली म्हणतात तो रोग. ३ कफ. ४ वातनाशक.

(८)

रायणें आणि बकुळीचें फळ.

श्लोक. (वसंततिलका.)

स्निग्धं कषायमधुरं गुरुभाग्यवंतो
राजादनस्य परिपक्वफलं लभन्ते ॥
स्निग्धं कषायमधुरं द्विजदार्व्यकारि
विष्टंभि दंतविशदं बकुलोद्भवं स्यात् ॥ १० ॥

श्लोक. (स्वागता.)

रायणें फल मिळे धनवंता
स्निग्ध हें तुरट हें जड खातां ॥
लागते मधुर हे गुण याचे
पक्व हें जरि मिळे फळ साचें ॥ १३ ॥
या परीच फल हो बकुळीचें
यांत धर्म असती जडतेचे ॥
दंतशुद्धिकर दार्व्य हि देतें
उत्तमांत फलकीं गणलें तें ॥ १४ ॥

(९)

कर्मर आणि लकुच.

श्लोक. (उपजाति.)

संतर्पणं स्वादुकषायमम्लं
भव्यं भवेद्वक्रविशोधनाय ॥
अभव्यमाहुर्लकुचं फलानां
त्रिदोषकृच्छ्रकविनाशनं च ॥ ११ ॥

गीति.

कर्मर हें तृप्ति करी मधुर तुरट आंबटांत गणतात ॥
सुखदायक मुखशुद्धी करणारें लोक ह्यास ह्मणतात ॥ १९ ॥
सर्व फलाहुनि वाड्ट लकुच असे ग्रंथकार गातात ॥
आहे त्रिदोषकर हें शुक्र विनाशी करी बहू घात ॥ १६ ॥

कागदी लिंबू.

श्लोक.

अशीतमम्लमग्निकृत्समस्तगुल्मशूलनुत् ॥
अरोचकं विषूचिकां कृमींश्च निंबु नाशयेत् ॥ १२ ॥

(१०)

श्लोक. (रथोद्धता.)

अम्ल उष्ण अमुनी प्रदीर्पक
गुल्म शूल हरिते अरोचक ॥
मोडशी ह्यणति जी विषूचिका
लिंबु नाशक कृमांस दुःखका ॥ १७ ॥

वाळलेली चिंच आणि बोर.

श्लोक. (अनुष्टुप्.)

कोलाम्लिकाफलं शुष्कं भ्रमकूमहरं लघु ॥
कफवातहरं तृष्णा च्छेदि भेदि प्रदीपनं ॥ १३ ॥

श्लोक. (स्वागता.)

जीर्ण चिंच बर्दरीफल तेंही
ग्लानि भोवळ हरी लघु पाहीं ॥
वातपित्तहर ही मलकारी
अग्निदीप्ति करि शोष निवारी ॥ १८ ॥

---

१ अग्नि प्रदीप्त करणारें. २ हा रोग पोटांत होतो. ३ पोटादुखी. ४ अ-
रुचिपणा. ५ जुनी. ६ बोर. ७ शौचास साफ करणारी.

(११)

आवळा.

श्लोक. (उपजाति.)

उष्णेतरं शुक्रकरं समेतं
रसैरशेषैर्लवणं विनैकं ॥
दोषापहत्वादधिकं फलेषु
धात्रीफलं दृष्टिवलं करोति ॥ १४ ॥

श्लोक. (गृथिका.)

वीर्यवृद्धिकर थंडच आवळा
सर्व युक्त असती रस या फळा ॥
धर्मस्वारटपणा नच मात्र हो
हा त्रिदोषहर निर्मळ दृष्टि हो ॥ १९ ॥

आवळकाठी, भोंकर आणि खारीक.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

प्राचीनामलकं त्रिदोषशमनं किञ्चिद्गुरुत्वान्वितं
शीतं स्वादु कफापहं गुरुफलं श्लेष्मातकस्य स्मृतं ॥

१ धातुवृद्धि करणारा. २ क्षाररस. ३ वात पित्त कफ ह्यांचें शमन करणारा. ४ होते.

खर्जूरं गुरु शीतलं समधुरं वृष्यं वपुःपुष्टिदं
पथ्यं पित्तसमीरयोश्च दवथौ शोषेऽभिघातेपिच ॥१५॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

प्राचीर्नामलकैः त्रिदोष शमती कांहीं असे तो जड
आहे भोंकर फार थंड मधुर श्लेष्मघ्न जाड्यप्रद ॥
खर्जूरी तनुवीर्यवृद्धि करिते पित्तानिला शोषही
नाशी थंड गुरू असे मधुर ती दाहाभिघाता हरी ॥२०॥

पिकलेलें केळें, हिरवें केळें आणि रानकेळें.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

वृष्यं श्लेष्मकरं तथा गुरुतरं रुच्यंचपित्तास्रजित्
किंचिच्छैत्ययुतं कषायमधुरं पक्वं कदल्याः फलम् ॥
बल्यं ग्राहि कषायशीतलचलश्लेष्मापहं दुर्जरं
तस्यक्वेतरमेवमेव गदितं चारण्यरंभाफलम् ॥ १६ ॥

१ आवळकाठीनें. २ कफनाशक. ३ जड. ४ खारीक. ५ शरीराला
पुष्टि देणारे व धातुवृद्धि करणारे. ६ पित्तवायूस. ७ आंगाची आगहोणें
व अभिघात याला. ८ नाशी.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

केळें पक्क करी सुवीर्य कफही थोडी करी शीतता
आहे दुर्जर गोड रुच्यं तुरंटी नाशीच पित्तास्त्रता ॥
संग्रांही हिरवें असें तुरट तें शैत्या बलातें करी
वातश्लेष्म हरी बहू जड फळें रानांतलीं यापरी ॥ २१ ॥

चारें, चारोळी, बोराच्या बींतील मगज
आणि करवंद.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

वृष्यं पित्तसमीरजिद्गुरुहिमं प्रोक्तं प्रियालोद्भवं
वृष्यः पित्तसमीरजिच्च मधुरो मज्जाप्रियालोद्भवः ॥
मज्जाकोलभवोपि तद्गुणयुतस्तृद्छर्दिकासान्जयेत्
स्यादम्लं करमर्दकं रुचिकरं तृष्णापहं पित्तकृत् ॥ १७ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

चाराचें फळ धातुवृद्धि करतें पित्तात्मवातघ्न कीं
आहे शीतळ आणि तें गुरु तशी चारोळी ही गोड कीं ॥

१ जिरण्याला वाईट (जड). २ रुचिकारक. ३ तुरट रसानें युक्त.
४ पित्तरक्ताची व्यथा. ५ मलावष्टंभ करणारें. ६ थंडीला.

ऐसी ह्या बदरीफलांत असते बी जी तिचे ही गुण
नाशी कास तृषां तसें वर्मेन ही हे जास्त हो सद्गुण ॥२२॥

श्लोक. (उपजाति.)

कर्वद हें आंबट जाण आहे
हें रुच्य हें शोष विनाशिताहे ॥
पित्तास हें वाढवितें स्वभावें
तृषांविनाशार्थ खुशाल द्यावें ॥ २३ ॥

जांभूळ आणि कवठ.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

स्रोतोमूत्रपुरीषरोधनकरं कंठाहितं जांबवं
पित्तश्लेष्मनिषूदनं गुरुतरं स्याद्वातलं शीतलं ॥
सर्वं ग्राहि विषापहं तदितरं कंठाहितं दोषलं
हिक्काछर्द्यरुचित्रिदोषशमनं पक्वं कपित्थं स्मृतम् ॥१८॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

स्रोतोमूत्रपुरीषरोधं करितें कंठास पीडीतसे
पित्तश्लेष्म हरी सुशीत जड हें जांभूळ वातूळसें ॥

१ बोरीच्या फळांत. २ खोकला. ३ तहान. ४ ओकारी. ५ स्रो-
तसांचा व मलमूत्राचा अवरोध.

आहे पक्क कवीठ रोधक असे नाशी विषाते पहा
ओकारी अरुचि त्रिदोष उचकी नाशीतसे कीं अहा ॥२४॥

गीति.

कच्चें कवीठ बसवी स्वर तैसें तें त्रिदोषकर आहे ॥
मलरोधक विषनाशक हे गुण ह्याच्यांत राहती पाहें ॥ २६ ॥

नारळ व त्यांतील पाणी.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

स्निग्धं बस्तिविशोधनं समधुरं पित्तापहं शीतलं
वृष्यं बृंहणतर्पणं च गुरुच स्यान्नारिकेलीफलं ॥
स्निग्धं बस्तिविशोधनं समधुरं पित्तापहं शीतलं
वृष्यं तृट्चलहृल्लघु ज्वलनकृत्तोयं तदंतर्गतं ॥ १९ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

आहे स्निग्धच बस्तिशुद्धिकर हें स्वादू असें श्रीफल
पुष्टी तृप्ति करी सुवीर्यकर हें भोरी तसें शीतल ॥
याचें नीरें मधूर थंड पवना पित्ता तृषे हाटवी
आहे स्निग्ध सुबस्तिशोधक लघू शुक्राग्निला वाढवी ॥२६॥

१ अवष्टंभ करणारें. २ नारळ. ३ धातुवर्धक. ४ जड. ५ पाणी.

६ वायूस.

शेव आणि अंजीर.

श्लोक. (वसंततिलका.)

पित्तापहं ज्वरहरं कफनाशनं च
रुच्यग्निपुष्टिजननं लघु सेवसंज्ञं ॥
सुस्वादु पाकरसयोर्गुरुशीतलं च
श्लेष्मामवातकरमंजिरमग्निशत्रु ॥ २० ॥

श्लोक. (स्रग्धरा.)

नाशी पित्तास तैसैं ज्वरहरहि असे श्लेष्म नाशी स्वभावे
पुष्टी अग्नी करी हें लघु हरि अरुची शेव हें पथ्य द्यावें ॥
पाकांतीं वा रसीं ही मधुर वदति ह्या अंजिरा थंड ऐसैं
श्लेष्म्यातें वाढवी हा जड बहुत करी आमवायूस तैसैं ॥२७॥

पडवळ, कर्तुलें व वांगें.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

पाके स्वादु रुचिप्रदं कृमिहरं हृद्यं पटोलं स्मृतं
स्यात्कर्कोटकमप्यरोचकहरं स्वादु त्रिदोषापहं ॥

(१७)

वृंताकं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षारं क्षुधादीपनं
हृद्यं रुच्यमपित्तलं कफमरुजित्सर्वशाकोत्तमं ॥ २१ ॥

श्लोक. (मालिनी.)

पडवळ बहु आहे पाककाळीं मधूर
रुचिकर कृमि नाशी हृद्यं हें फार फार ॥
अरुचिहर असे हें कटुलें सांगताती
मधुर अमुनि तीन्ही दोषनाशास देती ॥ २८ ॥

कारलें आणि तोंडलें.

श्लोक. (मालिनी.)

जयति जयिनमग्निं दुर्जरान्नेषु कर्तुं
पटुसकटुकफघ्नाग्रेसरं कारवेल्डम् ॥
श्वसनकसनतृष्णायक्ष्मपित्तास्रपित्त-
ज्वरदवथुकफघ्नं स्तन्यकृद्धिबमाहुः ॥ २२ ॥

श्लोक. (उपजाति.)

जांवूनदीयां प्रतिमां यदीयां
वक्षस्थले वामदृशो वहन्ति ॥

अशेषशाकावलिमंडनत्वं

तत्कारवेह्लं न लभेत कस्मात् ॥ २३ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

आहे तिक्तं तसेंच दीपक असें हें कारलें मानिलें
अन्नीं दुर्जरता करी कफहरीं हें श्रेष्ठ वाखाणिलें ॥
कासैश्वोस तृषास्त्रपित्त कफही नाशीतसे तोंडलें
यक्ष्मां ताप हरी हरी दवर्थुही हें स्तन्यकृत् वर्णिलें ॥२९॥

श्लोक. (इद्रवंशा.)

ज्याची सुवर्णी प्रतिमा करूनियां
वक्षस्स्थलीं वाहति सुंदरी स्त्रिया ॥
संपूर्ण शाकांमधिं थोरवी तया
येणार कां नाहिंच कारल्यास या ॥ ३० ॥

दोडकें (शिरोळें.)

श्लोक. (उपजाति.)

पित्तानिलघ्नं कफजिद्विपाकात्
पथ्यं ज्वरे स्वादु रसोपपन्नं ॥

१ कडू. २ पचन होण्याला जडपणा. ३ खोकला. ४ दमा. ५ तहान.
६ रक्तपित्त. ७ क्षयरोग. ८ हातापायांची आग हाणें (उपताप). ९ वाळं-
तिणीस दूध उत्पन्न करणारें. १० सोन्याची. ११ उरःप्रदेशीं.

हुताशनोदीपनभेदनं च
कोशातकं शाकवरं वदन्ति ॥ २४ ॥

श्लोक. (भुजंगप्रयात.)

शिरोळें पहा पित्तवातास नाशी
विपांकोपरी श्लेष्मरोगा विनाशी ॥
ज्वरीं पथ्ये हें दीपनां योजितात
रस स्वोदु "भेदी बरें मोजितात ॥ ३१ ॥

कोहळा.

श्लोक. (इंद्रवज्रा.)

शुक्रप्रदं बस्तिविशुद्धिहेतु
जेतुं समर्थं पवमानपित्ते ॥
कूष्मांडमुत्कृष्टमिहाफलानां
वल्लीफलानां भिषजो वदन्ति ॥ २५ ॥

श्लोक. (स्वागता.)

बस्तिशुद्धिकर शुक्रहि वाढवी
कोहळें पवनपित्तहि सांडवी ॥

(२०)

बेलही सुफलदा ह्यणतात हो
उत्तमांत फल हें गणतात हो ॥ ३२ ॥

काकडी, तौसैं आणि नेपतें.

श्लोक.

गुरुरूक्षमलांबुशीतलं, रसयुक्तं त्रपुसं समूत्रलं ॥
मधुरं तुवरं सतिक्तकं मतमाध्मानकरं करीरकं ॥२६॥

गीति.

पाण्यानें भरलेली थंडगुरू रूक्ष काकडी माना ॥
मूत्रल तौसैं, कारि कटु मधुर तुरट नेपतेंच आध्मानां ॥ ३३ ॥

कांदा.

श्लोक. (माल्यभारा.)

पवमानहरोऽम्लपित्तकर्ता
कटुतीक्ष्णो गुरुरीषदुष्णवीर्यः ॥
कफवातगुदांकुरेषु शस्त-
स्तनुते श्लेष्मवलानलान् पलांडुः ॥ २७ ॥

श्लोक. (वसंततिलका.)

कंदर्प हा पवननाशक पित्तकर्ता
मंदोर्ण हाच कफवातज अर्शहर्ता ॥
याची रुची तिखट हा गुरु शक्तिकारी
दीप्ती करूनि करितो कफही विकारी ॥ ३४ ॥

चाकवत व चिलघोळ.

श्लोक. (इंद्रवज्रा.)

अर्शस्त्रिदोषारुचिजंतुहारी
विषंसनं बुद्धिबलाग्निकारी ॥
क्षारंविपाके कटु वास्तुकं स्या-
त्तद्वच्च चिह्नी लघुपत्रयुक्ता ॥ २८ ॥

गीति.

अरुचि त्रिदोष अर्शा नाशी ही जंतुहारी सारक हो ॥
शाका चाकवताची बलबुद्धी वाढवी सुदीर्घक हो ॥ ३५ ॥

१ कांदा. २ वायुहारक. ३ अम्लपित्त करणारा. ४ किंचित् उष्ण.
५ कफवातापासून उत्पन्न झालेली. ६ मूळव्याधीला नाहीशी करणारा.
७ जड. ८ अग्निदीपन. ९ मूळव्याधीला. १० कृमिनाशक. ११ अग्नि
प्रदीप्त करणारा.

होतो विपाककाळीं क्षाररसें युक्त तिखट चाकवत ॥
त्यापरि बारिकपानी घोळ असे सर्वथैव गुणयुक्त ॥ ३६ ॥

हरणदोडी.

श्लोक. (उपजाति.)

संजीवनी कंठकृशाक्षिपथ्या
रसायनी मस्करिणामपथ्या ॥
जीवंत्यनुष्णा मधुरा च गुर्वी
शाकेषु गुर्वी जयति त्रिदोषान् ॥ २९ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

सन्याशांस अपथ्य शीतल गुरू जीवंति ऐसी असे
कंठा क्षोभक ही त्रिदोष हरिते नेत्रांस तोषीतसे ॥
पंचप्राण धरावयास बहुधा ही योग्य आहे जर्नी
शाकीं श्रेष्ठ असे बहू गुणकरी आहे वयस्थापनी ॥ ३७ ॥

पालक, चोच, कर्डई आणि हरभऱ्याची भाजी.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

पालक्यामिति वर्णयंति सुधियो गुर्वी सरापिच्छला
शीता श्लेष्मकरी च चंचुकमपि ग्राही परंतु स्मृतम् ॥

कौसुंभं गुरुपित्तकारि कथितं रूक्षाम्लमम्लं रसं
शाकं स्याच्चणकोद्भवं तु मधुरं पाके रसे दुर्जरम् ॥३०॥

पद.

पालक जड अनुलोमन कर्ता
थंड सुपिच्छल हा कफ हर्ता ॥ १ ॥
चोच मलस्तंभन करणारी
कर्डई ही जडता धरणारी ॥ २ ॥
पित्तल रुक्षहि आंबट आहे
शाक चण्याची तेविच पाहें ॥ ३ ॥
पाक रसीं मधुं दुर्जर राहे
आंबट तद्रुण वर्णन आहे ॥ ४ ॥ ३८ ॥

राजघोळ, बारीकपानाची घोळ,
मोहरी, आणि आंबट वेल.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

लोणीका कफवातहृत्सलवणा स्वादुर्गुरुः शीतला
सूक्ष्मा मूत्रमलप्रवर्तनकरी विष्टभ्य जीर्णा भवेत् ॥

१ मलमूत्र यथामार्ग निस्सरण करणारी. २ बुळबुळीत. ३ अवष्टंभ.
४ पित्त करणारी. ५ गोड. ६ लौकर न जिरणारी.

स्वर्यामं निखिलं निकृंतति गुरूष्णं सार्षपं बद्धवि-
ण्मूत्रं दोषकरं सरामदहरा गुर्वी स्मृतोपोदकी ॥ ३१ ॥

गीति.

कफवाता नाशी ही थंड असे घोळ लवणरसयुक्त ॥

आहे गोड गुरू ही लघुपत्री घोळ याहुनी सूक्त ॥ ३९ ॥

गीति.

लघुपत्री कंठ्य असे आमांशाचा विनाश करणारी ॥

मलमूत्र विसर्जक ही फुगवुनि पोटास घोळ जिरणारी ॥ ४० ॥

गीति.

राईची भाजी ही मलमूत्रस्तंभकारि गुरू आहे ॥

उष्ण त्रिदोषकारक अन्य ग्रंथांत वर्णिली पाहे ॥ ४१ ॥

सारक ही मदहारक जड शाकेंतच हिला हि गणतात ॥

आंबट्वेल मयालहि उपोदकीही हिलाच हणतात ॥ ४२ ॥

लाकाची भाजी आणि हतग्याचीं फुलें.

श्लोक. (द्रुतविलंबित.)

पवनकृत्कफपित्तनिषूदनं

गुरुकलायजशाकमुदाहृतं ॥

१ चांगली वाखाणलेली. २ बारीकपानांची. ३ कंठास मधुरता आण-
णारी. ४ जड.

मुनिमहीरुहजं तु निशांध्यनुत्
किमपि शीतमशीतमपि स्मृतम् ॥ ३२ ॥

श्लोक. (यूथिका.)

लाक शाक पवनास बरी हरी
श्लेष्म पित्त जडही तरि संहरी ॥
रात्रांध्य हरितें मुनिपुष्प हें
थंड फार नमुनी नच उष्ण हें ॥ ४३ ॥

मेथी आणि शेवग्याची भाजी.

श्लोक. (दोधक.)

अश्वबला कथिता किल रूक्षा
मूत्रमलानिलबंधनकर्त्री ॥
पावकपुष्टिकरः कटु तीक्ष्णः
शोथहरोथ सरो मधु शिशुः ॥ ३३ ॥

गीति.

रूक्ष असे मेथी परि मलमूत्रस्तंभ पवनसह करिते ॥
शेकट मलानुलोमन दीपक कटु तीक्ष्णं सूज संहरते ॥ ४४ ॥

१ रातांधळें. २ हतग्याचें फूल. ३ मल, मूत्र व वायु यांचा स्तंभ क-
रिते. ४ मल यथामार्गनिःसरण करणारा. ५ अग्निवृद्धि करणारा. ६ ति-
खट. ७ कडवट.

(२६)

शेपूची भाजी.

श्लोक.

गुदकीलहरा त्रिदोषजिन्मतिमुच्छेदयितुं विचक्षणा ॥
अतिसारहरारुचिप्रदा शतपुष्पाज्वरिणां प्रशस्यते ॥ ३४
गीति.

शेपूची भाजी ही अर्शा नाशी त्रिदोष नाश करी ॥
ज्वरितांना हितकारी अर्शी बुद्धिप्रदा मुरुचिकारी ॥ ४५ ॥

सुरण.

श्लोक. (तोटक.)

रुचिकृत्कफकृद्विशदश्च लघु-
र्जठरस्य कृशानु कृशत्वहरः ॥
अतिपथ्यतमो गुदकीलवता-
मिति कंदगुणानवदन्मुनयः ॥ ३५ ॥

इति शाकवर्गः

अथ धान्यवर्गः २

साठे तांदूळ, मूग आणि वाटाणे.

श्लोक. (मालिनी.)

स्थिरहिममधुरो विड्बंधकृल्लघ्वरुक्षो
जयति सकलदोषान्पष्टिको व्रीहिराजः ॥
द्विदलवरमपीषद्वातलं मुद्गमाहुः
प्रबलयति नितांतं भीमतांतं कलायः ॥ ३ ॥

श्लोक. (सग्धरा.)

साठ्यां तांदूळ हाहो स्थिर करित तनु स्वादु आहे स्वभावे
आहे विड्बंधकर्त्री लघु बहु असतो सर्वदा पथ्य द्यावे ॥
सान्या दोषास जिंकी द्विदलवर जरा मूग वातूळ होती
वाटाणे लाक येणें बहुत करुनियां वायु हे कोपताती ॥४७॥

चणे आणि तुरी.

श्लोक. (वसंततिलका.)

रूक्षः क्षिणोति चलकृच्चणकोम्लपित्तं
वातप्रकोपनकरी तुवरीतु किंचित् ॥

१ लावल्यापासून साठ दिवसांत तयार होणाऱ्या भाताचे तांदूळ.
२ देह. ३ गोड. ४ मलावष्टंभकारक. ५ ज्या धान्याची डाळ होते अ-
शा धान्यांत श्रेष्ठ.

पित्तं कफं हरतिं सैव घृतेन युक्ता
भुक्ता समीरमपि संहरते सुखेन ॥ ३७ ॥

श्लोक. (भुजंगप्रयात.)

चणा रूक्ष ही अम्लपित्तघ्न आहे
असे वातकारी तशी तूर पाहे ॥
परंतू घृते मिश्र ही सेवितां हो
तिन्ही दोष ह्यांचा करी नाश कीं हो ॥ ४७ ॥

उडीद, कुहिली आणि कवचबीज.

श्लोक. (शालिनी.)

माषः स्निग्धो मारुतघ्नो गुरूष्णो
वर्चः पित्तश्लेष्मकृत्तेजहेतुः ॥
शुक्राधिक्याद्रावकर्ता सरः स्यात्
काकांडोलान्यात्मगुप्तापि तद्वत् ॥ ३८ ॥

श्लोक. (यूथिका.)

स्निग्ध माषं जड वातविनाशक
शौच्य मूत्र करि हा द्रवकारक ॥

---

१ आंबट ओकारी करणारा एक रोग आहे त्याचें नाशक. २ तुषानें.
३ उडीद.

(२९)

शुक्रवृद्धि करितो कफ उष्णता
तेवि हे कवचर्बी कुहिली मर्ता ॥ ४८ ॥

चवळ्या.

श्लोक. (वसंततिलका.)

रूक्षोगुरुर्वहु शकृच्चलकृच्चशिंबी
धान्या धमस्त्वमसि नागमएष मिथ्या ॥
हे राजमाष तव राजपदं प्रदत्तं
माषं विहाय विधिना तददृष्टमेव ॥ ३९ ॥

श्लोक. (यूथिका.)

रूक्ष वातल करी मल फार कीं
द्विर्दलांत चवळी अति घातकी ॥
राजमाष पद हें तुजला दिलें
माषं टाकुनि सुदैव तुझे भलें ॥ ४९ ॥

गहूं.

श्लोक. (वसंततिलका.)

संधानकृत्समधुरो गुरुशीतवीर्यो
वृष्यः स्थिरत्वजननो जनजीवनश्च ॥

१ मानिली आहे. २ दुडालीत. ३ हें चवळीचें एक नाव आहे. ४ उडीद.

स्निग्धः सरः पवनपित्तजये प्रयोज्यः

कस्यप्रियो नसुमनः सुमनस्थलेपि ॥ ४० ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

गोधूमान्न असे गुरू मधुरही धातूसही वाढवी

सांधी अस्थि बऱ्या सुशीतल असें स्वांगें जना पोषवी ॥

आहे स्निग्ध तसा करी स्थिर मना वातात्मपित्ता हरी

आहे योज्य गहूं कसा प्रिय न हो स्वर्गस्थैलोकां तरी ॥ ९० ॥

तिळ.

गीति.

उष्णस्त्वच्यः केशयो मतिकफशुक्राग्निकृत्कटुः पाके ॥

बल्योल्पमूत्रकारी शीतस्पर्शो गुरुस्तिलो ज्ञेयः ॥४१॥

श्लोक. (मालिनी.)

तिळ बहु गुणकारी उष्ण हा त्वच्यै केश्यै

मति कफ अनंलातें वाढवी तेवि वीर्य ॥

जड बहु बलकारी अल्प मूत्राकारी हा

बहुत करुनि शीतस्पर्श हे तीळ पाहा ॥ ९१ ॥

इति धान्यवर्गः २

(३१)

अथ मांसवर्गः ३

टोणगा, डुकर, तित्तिर, मासे, लावा-
पक्षी आणि चिमण्या.

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

निद्रादार्यं बृहत्वकृद्गुरुतरश्चोष्णो लुलायः स्मृतो
कोलस्तद्वदरोचकः श्रमहरः शुक्रं बलं वर्धयेत् ॥
मेधाशुक्रबलाग्निकृद्बहुमरुदोषत्रयघ्नः परं
वर्ण्योग्राह्यापितित्तिरिर्हिततरो मत्स्याःपरं श्लेष्मलाः ४२

श्लोक. (रथोद्धता.)

सर्वदोषशमनस्तुलावकः
पावकद्रढिमकृद्बलप्रदः ॥
स्निग्धमारुतहतश्च शुक्रलाः
श्लेष्मलाश्च चटकाः प्रकीर्तिताः ॥ ४३ ॥

गीति.

शरिराला टढकर हें महतीकर झोंप फार वाढवितें ॥
अत्यंतच जड आहे भक्षायामहिषमांस दुष्टच तें ॥ ९२ ॥

१ बळकट करणारें. २ महत्व करणारें. ३ टोणगाचें मांस.

डुकराचें मांस तसें महिषांपरिही असून अरुचि हरी ॥
शुक्रबला वाढवितें श्रम मनुजाचे सदैव दूर करी ॥ ९३ ॥
तित्तिरपक्ष्याचें हें मांस असे पथ्य शुक्र करणारें ॥
मेघाँ अग्निकरी तें पवनाधिक जो त्रिदोष हरणारें ॥ ९४ ॥
सुंदर कांति करी हें स्तंभ मलाचा करीत हें मांस ॥
अत्यंतच कफकर हे मासे येणें जडे नराँ कांस ॥ ९९ ॥

इति मांसवर्गः.

अथ क्षीरवर्गः

गाईचें दूध.

श्लोक. (भुजंगप्रयात.)

बलस्तन्यकृच्छ्वासकासाधिक्षुत्तृट्

क्षतक्षीणपथ्यं मरुत्पित्तहारि ॥

पुराणज्वरे मूत्रकृच्छ्रेऽपित्ते

पिवेद्भव्यदुग्धं सरं जीवनीयम् ॥ ४४ ॥

१ टोणग्याच्या मांसाप्रमाणें. २ माणसाचे. ३ बुद्धि. ४ वायूचा भाग अधिक आहे असा त्रिदोष. ५ मनुष्यास. ६ खोकला.

(३३)

श्लोक.

मदश्रमभ्रमापहं विशेषशुक्रवर्धनम् ॥

प्रसादपुष्टिदं पयः पिबन्ति पुण्यकारिणः ॥४५॥

श्लोक. (स्रग्धरा.)

गाईचें दुग्ध आहे बहु बलकर हें स्तन्य वाढीवणारें ॥

कासश्वासास नाशी बहुत सुख करी क्षुत्तृषा जिंकरणारें

चिंता नाशी स्वभावे मलसर जिववी वातपित्तास नाशी ॥

ऐसें वाखाणिलें हें ऋषिवर सुजनीं काय वर्णू तयासी ॥ ९६ ॥

श्लोक. (भुजंगप्रयात.)

असो क्षीण कोणी क्षेतें जाहलेला

ज्वरें जीर्ण कोणी असो पीडलेला ॥

असो मूत्रकृच्छ्री असो रक्तपित्ती

तया गव्यं हें दुग्ध हो योजिताती ॥ ९७ ॥

श्लोक.

मदश्रमभ्रमाँ हरी विशेषशुक्र वाढवी ॥

सुदुग्ध पुष्टितुष्टि दे सुपुण्यवंत मेळवी ॥ ९८ ॥

१ माणसाचें दूध. २ उरःक्षतानें. ३ गाईचें. ४ भोंवळ. ५ संतोष.

(३४)

शेळीचें आणि ह्यशीचें दूध.

श्लोक. (माल्यभारा.)

श्वसनज्वरयक्ष्मरक्तपित्ता-

तिसृतिघ्नं लघु दुग्धमाजमाहुः ॥

प्रबलानलनष्टनिद्रपथ्यं

रसयुक्तं गुरुमाहिषं हिमं स्यात् ॥ ४६ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

शेळीचें पर्यं रक्तपित्त हरितें नाशी ज्वरातें पहा

श्वार्सघ्नापरि तें क्षयघ्न लघु हें रेचघ्न आहे अहा ॥

ह्यशीचें पर्यं तीव्र अग्निस वरें निद्राविनाशा हरी

आहे थंड गुरू रसें युत असें हें अन्य दुग्धापरी ॥ ९९ ॥

उंटिणीचें व हत्तिणीचें दूध.

श्लोक.

औष्ट्रं लघिष्ठं कृमिक्षुत्क्षयाशौ

वातश्लेष्मानाहशोफोदरेषु ॥

हस्तिन्याः स्थैर्यकृद्दाढरूक्षं
किञ्चिदिष्टं देहदार्यं करोति ॥ ४७ ॥
गीति.

उंठिणिचें दुग्ध असे लघु कृमिहरक्षुत्क्षयास पथ्यकर ॥
कफ वात अर्श किंवा पोटफुगी सूज आणखी उदर ॥६०॥
हत्तिणिचें पय देतें स्थैर्य शरीरास रूक्ष गुण आहे ॥
येतें दृढत्व देहा ज्याच्या सेवनगुणेंच तूं पाहे ॥ ६१ ॥

मेंढीचें दूध.

श्लोक. (शालिनी.)

उष्णं हृद्यं त्वाविकं वातरुग्घ्नं
पित्तश्लेष्मश्वासहिक्काप्रदं स्यात् ॥
स्रोतःस्रावि क्षीरमामं गुरु स्या-
त्यथ्यापथ्यं गोविदुग्धं घृतं च ॥ ४८

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

मेंढीचें पय पित्त काँस उचकी श्वास आणीतसे
आहे उष्ण तसेच हृद्य पवनव्याधीस जिकीतसे ॥

१ भूक व क्षयरोग, २ मुळव्याधि. ३ दूध. ४ खोकला. ५ दम्यास.
६ हृदयास आनंद देणारें. ७ वायूचे रोग जे असतात त्यांस.

स्रोतस्त्राव करील दुग्ध जरि हें तापीवलेलें नसे
गाईचें पय तूप पथ्यच सदा हें रोगकारी असे ॥ ६२ ॥

घोडीचें आणि स्त्रीचें दूध.

श्लोक. (दोधक.)

अम्लरसं लवणं लघु शाखा
मारुतजिज्जडताकरमुष्णम् ॥
एकशफं सुदृशां त्वभिघाता-
सृक्चलपित्तगुदामयनुत्स्यात् ॥ ४९ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

घोडीचें पय जाज्यकारक असे क्षाराम्ल आहे लघु
हातींचा चरणांतला पवनही जिकी गुणी हें बहु ॥
तैसें उष्ण असे तसेंच समजा स्त्रीदुग्ध आहे गुणी
नाशी हें अभिघात रक्त पवना पित्तांशही नासुनी ॥ ६३ ॥

दही.

श्लोक. (स्थोद्धता.)

अम्लपाकरसमौष्ण्यभृद्गुरु
ग्राह्यरोचकसमीरणापहम् ॥

रक्तपित्तबलशुक्रपावक-

स्थौल्यशोफकफदं दधि स्मृतम् ॥ ५० ॥

श्लोक. (मालिनी.)

दधि करिलच शोफा अम्ल हो पाककाळीं

अरुचि पवन नाशी उष्ण ही होय वेळीं ॥

कफद जड मलातें आवळी पित्तकारी

रुधिरें बल करी हें स्थौल्यें शुक्राग्निकारी ॥ ६४ ॥

ताक आणि दह्याचें पाणी.

श्लोक. (स्थोद्धता.)

तक्रतत्परतया सुधांधसः

कुर्वते सुरभिसंग्रहं सदा ॥

तत्समं सुलघु मस्तुशोधनं

स्रोतसां चलमलानुलोमनं ॥ ५१ ॥

गीति.

तार्कीं तत्पर ह्यणुनी देव सदा पाळितातर्कीं गाई ॥

अनुलोमनं मैस्तु सुलघु स्रोतसशुद्ध्यर्थं तक्रसमं होई ॥ ६५ ॥

(३८)

ताक.

श्लोक. (मालिनी.)

अरुचिगरघृतापत्पांडुमूत्रावरोध-
ग्रहणिगुदजगुल्मप्लीहशोफोदरेषु ॥
चलकफहरमुष्णं रूक्षमम्लं कषायं
पिबतपिबत तक्रं लघ्वलघ्वग्निकारि ॥ ५२ ॥

गीति.

कृत्रिम विष नाश करी अधिक घृतेंकरून जी घडे पीडा ॥
नाशी तक्र स्वगुणें त्यापरि हो गुल्म पांडुरोग गर्दा ॥ ६६ ॥
मूत्रावरोध अर्श ग्रहणी प्लीहोदरासि हें द्यावें ॥
शोफोदर गुल्मातें हितकर हें तक्र नेहर्मां प्यावें ॥ ६७ ॥

श्लोक. (मालिनी.)

कफ पवन हरी हें उष्ण आहे स्वभावें
तुरट लघु असे हें रुक्ष हो अम्ल प्यावें ॥
अतिशय लघु ऐसा अग्नि हें वाढवीतें
अरुचिहर ह्मणूनी योग्य कीं मानिलें तें ॥ ६८ ॥

(३९)

लोणी.

श्लोक. (तोटक.)

नवनीतमिदं नवमेव हितं
हिमशुक्रबलानलकांतिकरम् ॥
ग्रहणात्मकर्मादितपित्तमरु-
द्गुदक्षतजक्षयकासहरम् ॥ ५३ ॥

श्लोक. (स्रग्धरा.)

लोणी ताजेंच नामी बलद असुनियां शीत आहे स्वभावे
अग्नी कांती करी हें क्षय कंसन हरी वीर्य वृद्ध्यर्थ द्यावे ॥
वांधी योग्या मलातें निरसन करितें अर्दिता पित्तवाता
अर्शाचा नाश होतो क्षतज गुदजही लोणि पोटांत घेतां ॥ ६९

तूप.

श्लोक. (वसंततिलका.)

आयुर्मतिस्मृतिधृतिद्युतिकारिबाल-
वृद्धस्वरार्थिषु हितं बलशुक्रदायि ॥
पुष्ट्यग्निकृत्यवनपित्तहृदक्षिशस्तं
शीतज्वरापहमनंतगुणं घृतं स्यात् ॥ ५४ ॥

श्लोक. (रथोद्धता.)

प्रक्कणद्वलयवल्गुहस्तया
कांतया दयितभाजनेर्पितं ॥
येन नूतनघृतं न भक्षितं
पापमेव खलु तेन भक्षितं ॥ ५५ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित.)

आयुष्य स्मृति बुद्धि कांतिहि तसी मेधोहि जे देववी
बालां वृद्धजनां असे हितैद वाङ्मोर्धुर्यही वाढवी ॥
रेतोवृद्धिकरोनि वाढवि बला पित्तानिला नाशितें
हृद्रोगघ्न असून जाय विल्लिया शीतज्वरांति घृतें ॥ ७० ॥

श्लोक. (मालिनी.)

झुणझुण रवं वाजे कंकणांचा जियेच्या
मृदुलतरकरांनीं वाढलेलें तियेच्या ॥

-
- १ आयुष्य बुद्धि धृति कांति बला करीतें ॥
पुष्ट्यग्निवीर्य मधुरस्वरही करीतें ॥
हें नेत्ररोग पळवी हरि वात पित्त ॥
शीतज्वरघ्न घृत यद्गुण हे अनंत ॥ ७० ॥

२ धारणाशक्ति. ३ हित देणारें. ४ गोड स्वर. ५ पित्तवायु. ६ शेव-
टास. ७ ज्वरपीडा. ८ तुपानें. ९ शब्द. १० हातांनीं.

(४१)

नवधृत निजपात्रीं भक्षिलें नाहिं ज्यानें
उपजुनि नरजन्मीं भोगिलें पाप त्यानें ॥ ७१ ॥

ग्रंथकर्त्याचे

श्लोक. (स्वागता.)

वाग्भटस्य मतमस्ति समस्तं
सुश्रुतस्य चरकस्य च किञ्चित् ॥
तद्बद्धत्रितनयस्य विचित्रा
वाग्विलासरचना मम तावत् ॥ ५६ ॥

श्लोक. (वसंततिलका)

आहे समस्त मत यामधिं वाग्भटाचें
थोडें असेच चरकादिकसुश्रुतांचें ॥
तैसेंच अत्रिसुतसम्मत यांत आहे
माझी विचित्ररचनाच ययांत पाहें ॥ ७२ ॥

ग्रंथसमाप्तीचें मंगळ.

उद्गीति.

अधरन्यकृतविंबा

जितशशिविंबा मुखप्रभया ॥

गमनाविरलविलंबा

विपुलनितंबा शिवा शिवं कुर्यात् ॥ ५७ ॥

श्लोक. (उपेंद्रवज्रा.)

यदौष्ट^१ धिक्कारुनि विंबे^२ टाकी

मुखप्रभेनें^३ शशिविंब जिंकी ॥

गजौपरी चाल नितंबभारें

करो भवानी शिव सुप्रकारें ॥ ७३ ॥

श्लोक.

समस्तपृथ्वीपतिपूजनीयो

दिगंगनाश्लिष्टयशः शरीरः ॥

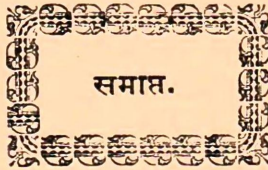
गुणिप्रियं ग्रंथममुं व्यतानी-

ह्योलिंबराजः कविपातषाहः ॥ ५८ ॥

१ जिचा ओठ. २ तोंडलें. ३ तोंडाच्या प्रभेनें. ४ चंद्रविंब, २ ह-
स्तीसारखी. ६ कल्याण.

श्लोक.

संपूर्णरायां प्रति पूजनार्हं हा
दिगंगनोलिंगितकीर्तिदेह हा ॥
गुणिप्रिया ग्रंथ करीतसे पहा
लोलिंबराजा कविपातशाह हा ॥ ७४ ॥

समाप्त.

---

१ पूजा करण्यास योग्य. २ दिशारूप स्त्रियांनीं ज्याचा कीर्तिदेह आ-
लिंगलेला आहे असा. ३ कविमुकुटमणी.

वैद्यावतंसदर्पणकर्त्याची प्रार्थना.

श्लोक. (वसंततिलका)

लोळिंबराज कविची कविता रसाल
वैद्यावतंस रचिला बरवा अमोल ॥
देवीप्रसाद वरलाभ असे जयाला
तद्वंथ हा बुधजनां बहु मान्य झाला ॥ १ ॥

श्लोक. (इंद्रवज्रा)

हा ग्रंथ पाहून बहू सुवैद्य
रोग्यास हो सांगति सर्व पथ्य ॥
भक्षावया योग्य अयोग्य जें तें
ग्रंथांत ह्या स्पष्ट दिसून येतें ॥ २ ॥
भाषा असे संस्कृत जाण याची
ती प्राकृतांना समजे न साची ॥
भावार्थ त्याचा अवघ्या जनांला
लाभो असें योग्य गमे मनाला ॥ ३ ॥
हा हेतु चित्तांत धरून केला
मीं यत्न तो सिद्धिस आज गेला ॥

(४९)

यामाजि जें न्यून असेल कांहीं
तें त्यागुनी मत्कृति आदरा ही ॥ ४ ॥
जे संस्कृतीं हो अवलोकियेले
ते प्राकृतीं मीं गुण वर्णियेले ॥
गीर्वाण तज्ञांस असेच मान्य
तोषोत येणें जन सर्व अन्य ॥ ५ ॥

गीति.

हरदत्तात्मज दिनकर तत्सुत मी बालकृष्ण वैद्य नवी ॥
वैद्यावतंसदर्पण ही मत्कृति हो पहा असें विनवीं ॥ ६ ॥

शुद्धिपत्र.

१७ व्या पृष्ठावरील प्राकृत २८ व्या श्लोकानंतर खालील श्लोक समजावा.

तिखट कडु बरें हें उष्ण वांगें स्वभावे
मधुर असुनि खारें क्षुत्प्रबोधार्थ द्यावें ॥
रुचिकर हृदयाला तोषकारी असें हो
कफपवन हरी हें पित्त ना वाढवी हो ॥ २९ ॥

हातांनी बांधण्याविषयीं भीमसेनानें केलेली प्रतिज्ञा कशी शक्यच
नेली ह्याचें ह्यांत वर्णन केलें आहे. चलती असली ह्यणजे दुर्जन
सज्जनांस हजारों प्रकारें छळूं लागले तरी सत्याचा वाली परमेश्वर
दुर्जनांचा समूळ नाश करून सज्जनांस सुखी करितो ह्याचें हें निद-
र्शक आहे. किंमत ६ आणे, ट. १ आणा.

नागानंदसार.—हें नाटक प्रख्यात श्रीहर्ष कवीनें रचिलें अ-
सून त्याचें या पुस्तकांत गोष्टीच्या रूपानें भाषांतर केलें आहे. जीमूत-
वाहन नामक कोणी विद्याधरांच्या राजाचा पुत्र फार दयाशील
होता. तो एका नागाचा जीव गरुडापासून वांचविण्यासाठीं
त्याच्या वध्य ठिकाणीं बसून गरुडाला त्याच्या निर्दयतेबद्दल पश्चा-
त्ताप होण्यास कारणीभूत झाला; व नंतर गरुडानें इंद्राकरवीं अमृत-
वर्षाव करून आज दिनपर्यंत मारून टाकलेल्या संपूर्ण नागांला उ-
टविलें याबद्दल यांत वर्णन आहे. मनुष्य कितीही पाषाणहृदयी
असला अथवा कित्येक वर्षांचें हाडवैर असलें तरी लोकोत्तर दया
पाहून तो शरमिंदा होतो व पूर्वी केलेल्या अपकाराबद्दल यथाशक्ति
उपकार करण्यास प्रवृत्त होतो याचें ह्यांत हुबेहूब चित्र आहे.
किंमत २॥ आणे, ट. अर्धा आणा.

नलदमयंतीचरित्र.—यांत नलराजाच्या अप्रतिम शौर्य, धर्म-
निष्ठा आणि भूतदया इत्यादि गुणांचें व दमयंतीच्या पातिव्रत्य, सौं-
दर्य, चातुर्य, सहनशीलता, इत्यादि गुणांचें सुरस वर्णन केलें आहे.
किंमत ४ आणे, ट. अर्धा आणा.

श्रीधरकृत पांडवप्रताप.—किं० रु० ४ ट० १४ आ०

श्रीधरकृत रामविजय.—किं० रु० ३ ट० ११ आणे.

श्रीधरकृत शिवलीलामृत.—किं० १२ आ० ट० २ आणे.

शनिमाहात्म्य.—किंमत २ आ० ट० ॥ आणा.

सर्व लोकांस विनयपूर्वक कळविण्यांत येतें कीं, थोडेंबहुत शिंकलेल्या लोकांस व स्त्रियांसही वरील ग्रंथ वाचण्याची उत्कंठा होत असते, परंतु ग्रंथांत शब्द वेगळे वेगळे नसल्यामुळे कोठें कोठें अर्थाचा अनर्थही होतो, तसा अनर्थ न व्हावा म्हणून शब्द वेगळे वेगळे तोडून आणि कठिण शब्दांवर अर्थबोधक टिपा देऊन ते ग्रंथ आह्मीं मोठ्या टाईपांनीं जाड्या कागदांवर सुंदर चित्रांसह छापिले आहेत. हे ग्रंथ आपल्या घरांत फार वर्षे रहावे, व वाचतांना डोळ्यांस त्रास पडूं नये आणि अर्थही चांगला समजावा, अशी इच्छा ज्यांस असेल त्यांस हे ग्रंथ फार सोईवार होणार आहेत. ज्या कोणांस नमुना पाहणें असेल त्यांनीं आह्मांस पत्र पाठविलें असतां पाठवितां येईल.

हे सदरील ग्रंथ मुंबईत काळकादेवीचे रस्त्यावर निर्णयसागर छापखान्यांत विकत मिळताल.

जावजी दादाजी,

निर्णयसागर छा० मालक.